

תחיית הציר הסוני במזרח התיכון

יואל גוז'נסקי וגליה לינדנשטראוס

מבוא

סדר היום המזרח־תיכוני התמקד בשנים האחרונות בהשפעתה הגוברת של איראן ובחשש מפני היווצרות מרחב השפעה בהנהגתה, שיימשך מאיראן בואך עיראק, סוריה וחזבאללה. השימוש במונחים דוגמת "הציר הרדיקלי", "הסהר השיעי" או "מחנה ההתנגדות" נועד לתאר את ההתאגדות הנדונה, אם על ידי הדגשת המרכיב המדיני־אסטרטגי או האידיאולוגי־רעיוני, והפכו שגורים בפי כל. אולם, הטלטלה שאחזה במרחב הערבי מאז סוף שנת 2010 הביאה לעיצוב נוף גאופוליטי חדש, ולשינויים בהרכב הציר ובמידת לכידותו. כמו כן, היא הביאה להתגבשותו של "ציר סוני" ערבי־טורקי/מלוכני־רפובליקאי, שמהווה משקל־נגד ומאתגר את עוצמתה ואת השפעתה של איראן ושלוחיה במרחב. האקטיביזם הסוני היחסי החל עוד לפני אירועי "האביב הערבי" – אירועים שהחריפו את המתח העדתי בין הסונים לשיעים ובין הערבים לאיראן – אך הוא הגיע לשיאו בעקבותיהם. שיקולים של מאזן עוצמה קלאסי ויריבות בין־עדתית שזורים יחדיו בפעולות, בעיקר מצדן של מדינות המפרץ, שמטרתן היא לבלום את איראן ולגבש חזית סונית נגדה. מטרת המאמר היא לבחון את המחנה הסוני המתגבש על רקע מה שנראה כהיחלשות הציר בהנהגת איראן, וכן לעמוד על נקודות החוזק והחולשה של "הציר הסוני". כך, על משוואות הכוח החדשות הפוטנציאליות שנוצרו בעקבות "האביב הערבי" מעיבה חולשת המשטרים הערביים, בראש ובראשונה של מצרים, חשדנות היסטורית בין טורקיה ומדינות ערב, והעובדה שחברות המחנה סובלות עדיין מפירוד שורות ומהיעדר אסטרטגיה ברורה ואחידה. מעבר לסוגיות אלו תיבחן גם השאלה, מהם האינטרסים המשותפים בין חברות הציר לבין ארצות־הברית וישראל. על־פניו נראה שמתקיים שיתוף אינטרסים מסוים בין חברות הציר לבין ישראל והמערב, לפחות בכל האמור לטווח הזמן הקצר. אולם, למרות שמשטרים אלו

יואל גוז'נסקי הוא חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי
ד"ר גליה לינדנשטראוס חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי

נחשבים פרו־מערביים ובעלי עמדה מדינית מתונה יותר ביחס לישראל, בהשוואה לאיראן, הם עדיין מייצגים ותומכים במידה רבה באידיאולוגיה אסלאמית, לעיתים קיצונית, לרוב אנטי־ישראלית. בעיני רבים, התחזקותו של הציר הסוני נובעת בראש ובראשונה מהיחלשותו של הציר השיעי, קרי, "משחק סכום אפס". מבחינה זאת, אם יתברר שהיחלשות הציר השיעי היא זמנית או חלקית, הדבר ישליך על מידת חוזקו של הציר שכנגד.

תחושת האיום במרחב הסוני ביחס לאיראן נובעת מהעוינות הדתית־עדתית ומהחשש מהעלייה בהשפעתה האזורית – חשש שגבר עם הפלת משטרו של סדאם חוסיין והובלת עיראק על ידי הרוב השיעי במדינה.¹ איראן אף ניסתה לזקוף לזכותה הישגים כגון הנסיגה הישראלית מאזור הביטחון בלבנון בשנת 2000 וכן ההתנתקות מעזה ב־2005, וטענה כי אלו נובעות מ"ניצחון" הציר השיעי.² החשש המרכזי הינו שיכולת גרעינית איראנית תחולל שינוי גיאואסטרטגי עמוק במזרח התיכון, ושהיא עתידה להביא להתחזקותו של הציר בהנהגתה ולתחושת ביטחון גוברת של מרכיביו. "הציר הרדיקלי" משמש מרכיב מרכזי בתפיסת הביטחון של איראן, שמהווה מצידה "עורף אסטרטגי" חומרי ואידיאולוגי ליתר מרכיביו. לאיראן יש אינטרס להציג את עצמה כמובילת הכוחות הרדיקליים כדי להעצים את דימוי כוחה והיא רואה ביתר חברות הציר אמצעי לקידום שאיפותיה האזוריות. היחלשות משטר אסד, התרחקות חמאס מהציר הרדיקאלי בעקבות מלחמת האזרחים בסוריה והמגבלות הפנים־לבנוניות על חזבאללה הפחיתו מהאטרקטיביות של הציר והחלישו אותו במידה משמעותית. מטבע הדברים, מידת לכידותו תלויה גם בהתנהגותם של שחקנים חיצוניים, שביכולתם להשפיע על העדפותיהן של חברות הציר.

תחיית הסונים?

היו אלה ניסיונותיה של איראן להגביר את השפעתה האזורית בצל הפיתוח הגרעיני והטלטה במרחב אשר הביאה לתזוזה משמעותית בציר הסוני, ולהבנה שיש צורך במעבר למדיניות אקטיבית יותר. שיתוף הפעולה הפוליטי והביטחוני המוגבר בין טורקיה, מצרים ומדינות המפרץ, שבראשן קטר וערב הסעודית, נתפס יותר ויותר כצורך דוחק, במיוחד לנוכח האיום האיראני ועל רקע מלחמת האזרחים בסוריה. כבר עתה ניתן לזהות התאמה מסוימת באסטרטגיה של חלק מהמדינות מול איראן ואימוצה של עמדה פומבית אסרטיבית יותר, המפיחה חיים בציר.

בעוד הליגה הערבית והמועצה לשיתוף פעולה במפרץ תמכו בכינונו של אזור ללא טיסה מעל לוב, ובכך סללו את הדרך להחלטת מועצת הביטחון בנושא ולהפלתו של מועמר קדאפי, ערב הסעודית ראתה את נפילת מובארק כהפסד צורב וכ"בגידה" אמריקנית בשותף נאמן.³ על רקע אִי־ההצלחה בשימור משטר

מובארק על כנו, הגיבה ערב־הסעודית בנחרצות על ההתקוממות השיעית בבחריין. כוחותיה (תחת דגל המועצה לשיתוף פעולה במפרץ) נשלחו במרס 2011 לדכא את המהומות. המטרה הייתה לשדר שערב־הסעודית תהיה מוכנה לנקוט את כל האמצעים העומדים לרשותה – מדיפלומטיה ועד לאמצעים צבאיים – בניסיונה להוות משקל נגד לאיראן (ושהיא תעמוד על אינטרסים מהותיים בראייתה, גם בניגוד לעמדתה של ארצות־הברית). מעבר לכך, היו גם חששות מהתקוממות בעלת מאפיינים דומים של המיעוט השיעי בתוך ערב־הסעודית. מניע נוסף היה למנוע מאיראן להשיג יותר השפעה בבחריין.⁴

מלחמת האזרחים בסוריה הייתה, במידה רבה, קו פרשת המים בכל האמור ליחסי הכוחות בין הצירים. עד שהאירועים אחזו בסוריה – שהופכת בעטיים לזירת מאבק אזורי – נראה היה כי הפלת המשטרים הפסבדו־רפובליקאים בצפון־אפריקה משרתת את המחנה הרדיקלי בראשות איראן, ובחסות הכאוס יתאפשר לה להעמיק את השפעתה בזירות שונות. אלא שהמדינות הסוניות קיבלו הזדמנות פז עם התרחבות המחאה לסוריה. הן הפנו את גבן לאסד ומבקשות כעת לראות בנפילתו, ולו בשל העובדה כי בכך תאבד איראן בעלת־ברית מרכזית. בראייתו, נפילת אסד תחזיר את איראן ל"ממדיה הטבעיים".

תנועת חמאס, שבעקבות מלחמת האזרחים בסוריה התרחקה מהשושבינות המסורתיות שלה, איראן וסוריה, ואף יצאה באופן פומבי נגד משטר אסד, החלה להיכנס תחת המטריה הדיפלומטית והכלכלית של מדינות הציר הסוני. מבצע 'עמוד ענן' בעזה בנובמבר 2012 חיזק את המגמה של עליית הציר הסוני, כיוון שהיו אלו חברותיו שהביאו להסכם הפסקת האש. איראן לא שבעה רצון מהאופן שבו מצרים ובעלות־בריתה (קטר וטורקיה) הובילו את התיווך להפסקת הלחימה, כשקהיר הפכה למוקד המגעים, במהלך המבצע. מדינות אלו, לשיטתה של איראן, מפגיות פטרונות על הבעיה הפלסטינית, זוכות לרווחים מדיניים־תעמולתיים ומותרות

בצל את איראן, ללא אשראי על הסיוע הצבאי שהגישה לחמאס ולג'יהאד האסלאמי, אשר אפשר להם להילחם בישראל. אם מוסיפים לכך את הבידוד המדיני והכלכלי המשמעותי שבו נתונה איראן, אזי נראה שהמומנטום עומד לצד גוש המדינות הסוניות. האפשרות שמשטר אסד ייפול והשלטון יעבור לידי הרוב הסוני בסוריה תאשר סופית את תחייתו של הציר הסוני, לאחר כעשור שבו נראה היה שידו על התחתונה, עם "אובדן" עיראק למחנה האיראני־שיעי. מעבר לכך, הירידה החדה והעקבית של הפופולאריות

מבצע 'עמוד ענן' בעזה
בנובמבר 2012 חיזק את
המגמה של עליית הציר
הסוני, כיוון שהיו אלו
חברותיו שהביאו להסכם
הפסקת האש

של איראן בדעת הקהל – כפי שהיא משתקפת בסקרים שנערכו במדינות ערב ובמדינות מוסלמיות בשנים האחרונות – תורמת אף היא לעלייה בפופולאריות

של המחנה הסוני. בכל המדינות שנסקרו, למעט בלבנון ובעיראק, נתפס התפקיד שמילאה איראן בבחריין ובסוריה כשלילי יותר מאשר חיובי. בנוסף, למעט בלבנון ובלוב, יותר נשאלים חשבו שאיראן מפתחת נשק גרעיני מאשר נשאלים שחשבו שהיא מפתחת גרעין לצורכי שלום.⁵ מנגד, על אף שחל כרסום מסוים בפופולאריות של טורקיה במזרח התיכון ובצפון-אפריקה, היא נותרה המדינה שנתפסת באופן החיובי ביותר באזור.⁶

החברות המרכזיות בציר המתהווה

הניסיון של ערב־הסעודית להביא לאיחוד המשטרים המלוכניים בשל החשש מתסיסה עממית נגדם ולגבש גוש מלוכני כמשקל נגד לאיראן – לא צלח עד כה. עם זאת, הזעזוע האזורי לא הביא עד עתה לנפילתה של אחת המונרכיות באזור, ומדינות המפרץ, גם עם על יחסיהן מעיבות מחלוקות משמעותיות, מהוות את הגוש המלוכד והאפקטיבי ביותר באופן יחסי במרחב הערבי. עבדאללה מלך ערב־הסעודית אף קרא בדצמבר 2011 לשש מדינות המפרץ הערביות "לעבור משיתוף פעולה לאיחוד במסגרת ישות אחת". אלא שלמרות הציפיות כי יוכרז על איחוד, ולו חלקי, הדבר נדחה. זאת, לכאורה, כדי להעניק זמן נוסף לחברות לבחון את המתווה המוצע ולפתור עניינים שבמחלוקת. אולם הממלכה, למרות חולשות מבניות לא־מבוטלות, נחושה עדיין לקדם סדר אזורי חדש. ערב־הסעודית – שמסייעת לאופוזיציה הלוחמת בסוריה במימון ובאמצעי לחימה מתקדמים⁷ – מבקשת לראות בנפילתו של אסד, ולו בשל העובדה כי בכך תאבד איראן את בעלת־בריתה המרכזית, יתערער המערך הרדיקלי ותינתן לערב־הסעודית הזדמנות להצטרף להנהגתו של מחנה סוני גדול ומגובש מבעבר. כבר עתה, וכל עוד היא מצליחה לנהל את העימות על ידי שלוחיה, כל יום שחולף, גם אם אינו מקרב להכרעה, בראיית הממלכה מיטיב עם מצבה משום שאויביה – איראן, משטר אסד וחזבאללה – מקיזים את דמם ונחלשים. נוסף לנטיית הטבעית להישאר מאחורי הקלעים ולהתרכז בניסיונות תיווך ובדיפלומטיה, לערב־הסעודית אתגרים משמעותיים מבית – בהם משבר ירושה פוטנציאלי, קריאות לרפורמה פוליטית מבית ומחוץ ותסיסה "על אש קטנה" של השיעים במחוז המזרחי – המקשים עליה לקחת לעצמה תפקיד מנהיגותי.

העוצמה הכלכלית האדירה והנכונות להשתמש בה לצרכים מדיניים, נוסף לחולשת כמה ממוקדי הכוח המסורתיים בשל הטלטלה העוברת על המרחב הערבי, הבליטה את כוחה העולה של קטר ואת מדיניות החוץ הייחודית שאימצה, הכוללת מעורבות אקטיבית במרבית מוקדי הטלטלה באזור, מלוב ועד סוריה, שם האמירות עד כה היא התומכת הגדולה ביותר במורדים מבחינה כספית. כך היה גם בביקורו של אמיר קטר ברצועת עזה באוקטובר 2012 – ביקור ראשון של

ראש מדינה ברצועת עזה תחת שלטון חמאס. פעילותה של האמירות בסכסוך הפנימי בזירה הפלסטינית בין תנועות פתח וחמאס אינו חדש, אך הוא ממחיש את רצונה להיכנס לוואקום שנוצר עם ההיחלשות המצרית. מטרתה של האמירות היא לתפוס מקום מכובד לצדה של מצרים, העסוקה בבעיותיה הפנימיות, כשושבינה מרכזית במאמצי התיווך בין הארגונים. בנוסף, הסיוע הכלכלי שהאמירות הצהירה כי תעביר למצרים, 8 מיליארד דולר והתחייבות להשקעות עתידיות נוספות במשק המצרי;⁸ גם אם הוא מגיע לכאורה ללא תנאי ו"תג מחיר" רשמי, יעניק לה יכולת השפעה רבה מבעבר על מדיניותה של מצרים. זאת, בניגוד ליחסים העכורים בין דוחה לקהיר שאפיינו את תקופת שלטונו של מובארכ.

בשל המשבר בסוריה, התרחקה, כאמור, תנועת חמאס מאיראן ומסוריה (שאירחה עד אז את מנהיגות התנועה בשטחה) שהעניקו לה ממון רב ואמצעי לחימה מתקדמים, והתקרבה למצרים ולקטר – בה יושבים כעת בכריה. קשריה של קטר עם גורמים כחמאס הביאו, בין היתר, את ישראל להחלטה לנתק את יחסיה עם קטר ולסגור באופן סופי את משרד הנציגות הדיפלומטית בדוחה במרס 2011, לאסור על נושאי דרכון קטרי לבקר בשטחי יהודה ושומרון ולעצור את שיתוף הפעולה בין קטר לבין התעשיות הביטחוניות בישראל. ניתן להניח כי ישראל לא רוותה נחת מן הביקור של האמיר ברצועה ומההישג לחמאס – גם אם ניתוק הארגון מ"הציר הרדיקלי" כשלעצמו הוא חיובי, הדבר משפיע לרעה על יחסי ישראל-קטר. יתכן ומה שמניע את האמירות העשירה בגז הוא הרצון לבסס את מעמדה במזרח התיכון כמו גם ניסיון להרחיק את האפשרות כי המהפכה תגיע לגבולותיה. אולם כוחה של קטר אינו בלתי-מוגבל ופעלתנותה הרבה, בעיקר תמיכתה בכוחות אסלאמיים ואסלאמיסטיים במרחב, מקימה עליה מתנגדים גם בקרב יתר המונרכיות החוששות מהתחזקות גורמים הקשורים לתנועת 'האחים המוסלמים'.

טורקיה, שמנסה לאזן בין הגילוי מחדש של המזרח התיכון לבין שמירה על יחסים תקינים עם המערב, מהווה חוליה חשובה בציר הסוני המתהווה. בעוד חלק ממדינות ערב נותרו אמביוולנטיות לגבי הניסיונות של טורקיה לחזור לעמדה של מנהיגות במזרח התיכון, ההתנגדות לישראל והאופציה המנהיגותית הסוניית החלופית לאיראן נתפסת באופן חיובי בבירות ערב.

טורקיה, שמנסה לאזן בין הגילוי מחדש של המזרח התיכון בשנים האחרונות לבין שמירה על יחסים תקינים ואף הדוקים עם המערב, מהווה חוליה חשובה בציר הסוני המתהווה. בעוד חלק ממדינות ערב נותרו אמביוולנטיות לגבי הניסיונות של טורקיה לחזור לעמדה של מנהיגות במזרח התיכון, ההתנגדות לישראל והאופציה המנהיגותית הסוניית החלופית לאיראן נתפסת באופן חיובי בבירות ערב.

מצד שני, "השיבה" של טורקיה למזרח התיכון עשויה להיות על חשבון המעמד של חלקן בהנהגת העולם האסלאמי, ואף הערבי. זיכרונות שליליים מתקופת השלטון העות'מאני עדיין טריים בחלק מהבירות, ו"המודל הטורקי" מאיים על אופיין השמרני של המונרכיות הסוניות.

על אף קבלת הפנים החמה במהלך ביקורו של ראש ממשלת טורקיה, רג'פ טאיפ ארדואן, במצרים בספטמבר 2011, לאחר הפלת מובארכ,⁹ הופנתה לעברו ביקורת מצד תנועת 'האחים המוסלמים' המצרית. לפני הגיעו למצרים הוא התבטא כך: "מדינה חילונית מכבדת את כל הדתות. אל תהיו מודאגים מהחילוניות. אני מקווה שתהיה מדינה חילונית במצרים".¹⁰ הוא הדגיש כי לאנשים צריכה להיות הזכות לבחור האם להיות דתיים אם לאו, וציין את עצמו כדוגמה לראש ממשלה מוסלמי העומד בראש מדינה חילונית. דובר 'האחים המוסלמים' במצרים אמר בתגובה כי דבריו של ארדואן הם "התערבות בוטה בענייניה הפנימיים של מצרים".¹¹ מאז, המנהיגות הטורקית מגלה זהירות רבה יותר ומדגישה שאין בכוונתה "לייצא" את "המודל הטורקי", אלא רק לסייע למי שיבקש את עזרתה.¹²

מבצע 'עמוד ענן' חשף את הבעייתיות במדיניות הטורקית ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני. בעקבות התדרדרות היחסים בין טורקיה לישראל והתמיכה החד-משמעית של טורקיה בחמאס, לא הייתה לטורקיה יכולת ממשית לתווך ולהשפיע, מעבר להתבטאויות בגנות המדיניות הישראלית.¹³ המבצע הדגים פעם נוספת את העובדה שטורקיה איבדה את המעמד של המתווכת הראשית באזור – מעמד שהיה לה לפני פרוץ ההתעוררות הערבית – על רקע חולשתן של המדינות הערביות ובראשן מצרים. עם זאת, ההתנצלות שהביע ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, בפני ארדואן במרס 2013, והסיוע שתהיה הפשרה מסוימת ביחסי ישראל-טורקיה יוכלו לתרום לכך שתגבר ההשפעה הטורקית על הנעשה בין ישראל והפלסטינים.

ההתנהלות המוצלחת של מצרים כמתווכת ב'מבצע 'עמוד ענן' העניקה לה מספר רווחים אזוריים ובינלאומיים. היכולת של המשטר המצרי החדש להביא לרגיעה היה הישג בלתי-מבוטל. מורסי לא היה מעוניין בהסלמה מתמשכת, שכן היה חשש שזו תגביר את הביקורת הציבורית בכלל ומשורות 'האחים המוסלמים' בפרט, ותתבע ממנו צעדים קיצוניים כגון ביטול הסכם השלום, מה שהיה עלול להוביל לגביית מחיר כלכלי ומדיני כבד ממצרים בזירה הבינלאומית. קרוב לוודאי כי גם בעתיד יהיה למצרים תפקיד מרכזי בריסון המאבק בין ישראל לחמאס, שכן היא נותרה מקובלת על שני הצדדים. מנגד, עולות תהיות האם יכולה מצרים למלא תפקיד משמעותי בזירה האזורית, בעוד היא מתמודדת עם התפתחויות דרמטיות כל כך בתחום הפנים. כך למשל שר ההגנה המצרי, הגנרל עבד אל-פתח אל-סיסי, הזהיר בינואר 2013 אף מהתפרקותה של המדינה.¹⁴ המצב הכלכלי הרעוע – המתבטא בכך שמצרים ניצבת כמעט ללא רזרבות במטבע חוץ, ומתמודדת עם גירעון תקציבי משמעותי ואבטלת צעירים הקרובה ל-25% (כאשר 60% מאוכלוסיית המדינה היא מתחת לגיל 30)¹⁵ – מאלץ את מצרים לפנות לנתיבים חדשים בגיוס אחר משאבים. במטרה לעודד את ענף התיירות במצרים, ספק אם כדי להתקרב

למשטר בטהרן, אף חידשה מצרים במרס 2013 את הטיסות הישירות בינה ובין איראן לאחר 34 שנים של נתק.¹⁶

לכידות הציר הסוני

על אף מה שנראה כהתחזקות הציר הסוני, ניתן לראות שלמעשה קיים פיצול בתוכו. בעוד טורקיה, קטר ואף מצרים בהנהגת 'האחים המוסלמים' נוטות לתמיכה בארגונים דוגמת חמאס, ובמידה לא־מבוטלת בשינוי חלק מההסדרים הקיימים, הרי יתר מדינות המפרץ וכן ירדן חוששות מעליית כוחו של האסלאם הפוליטי, וניצבות בצד המגן עד כמה שניתן על הסטאטוס־קוו. מלך ירדן, עבדאללה השני, אף טען בהקשר זה כי נוצר ציר רדיקלי חדש, "סהר האחים המוסלמים" שמרכזו מצרים וטורקיה, המאיים לשנות את הצביון האזורי.¹⁷ בנוסף, הקו הניצי שאימץ ארדואן ביחס לישראל בשנים האחרונות אינו תואם את עמדת ערב־הסעודית ועמה כמה ממדינות המפרץ המעדיפות שיתוף פעולה שקט עם ישראל.¹⁸

גם בנושא סוריה, שלגביו יש לכאורה התאמה רבה יותר בין האינטרסים של חברות הציר הסוני, קיימות מחלוקות. הסעודים והקטרים תומכים בפלגים שונים, לעיתים מתחרים, בקרב המורדים. כאשר האחרונים תומכים באלמנטים רדיקאליים יותר ועובדים עם האחים המוסלמים שהם לצנינים בעיני ריאד. בנוסף לכך קיים הבדל יסודי מבחינת טורקיה וירדן מצד אחד וערב־הסעודית מנגד, בכך שטורקיה וירדן, כמדינות שכנות של סוריה, צריכות להתמודד עם זליגת השפעות ממלחמת האזרחים בסוריה (פליטים, סיכוי מוגבר לפיגועי טרור), וזהו הגורם המרכזי המדריך את אופן פעולתן. מבחינת ערב־הסעודית קיימת אכזבה מכך שהרטוריקה החריפה של טורקיה כלפי משטרו של אסד לא לוותה בצעדים מעשיים.¹⁹ בכל מקרה, התיקו הנמשך בשטח משרת את הממלכה במידה רבה, כאמור, משום שהוא מחליש את אויביה ומצריך מידת השקעה נמוכה יחסית מצידה, מה גם שהיא חוששת כי אם וכאשר ייפול אסד יעלה כוחו של האסלאם הפוליטי בסוריה – דבר היכול להקרין גם על המפרץ. זאת, כאמור, בניגוד לראייתן של שותפותיה "לציר" – מצרים וקטר. בהיעדר הכרעה ברורה בסוריה, ייתכן שהפילוג בין הגורמים הסוניים הפועלים בסוריה והגורמים התומכים בהם רק יגבר. פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה איחד אלמנטים שונים אשר מטרתם החלשת הציר האיראני. סיומה, כך או אחרת, עלולה להציף על פני השטח ביתר שאת מחלוקות קיימות ביניהן.²⁰

לגבי נושא היסוד האמור לאחד את הציר הסוני – הנושא האיראני – גם כאן קיימים פערים ניכרים בתפיסות של חברי הציר. לצד מצרים, המחזקת את הקשרים הכלכליים והדיפלומטיים עם איראן, טורקיה אינה רואה את מידת האיום הנשקפת מאיראן כפי שרואות זאת כמה ממדינות המפרץ. למשל, בעוד טורקיה מתגאה בניסיון התיווך עם ברזיל בנושא הגרעין האיראני במרס 2010, ניסיון זה נתפס באופן

שלילי על ידי חלק ממדינות המפרץ.²¹ מעבר לכך, בשעה שכל המדינות יכולות להסכים על כך שמזרח תיכון נקי מנשק גרעיני הוא יעד רצוי, העובדה שזהו יעד שספק אם ניתן יהיה להשיגו הופכת את הדיון על אסטרטגיות אחרות לבוער. אך כאמור, טורקיה גורסת שמדינות המפרץ מגזימות באיום הנשקף מהגרעין האיראני, וטוענת שרק דרך משא-ומתן ניתן לפתור סוגיה זו. כך למשל, שר החוץ הטורקי, אחמד דוואטולו, טען כי קבוצת ה-P5+1 המנהלת את המשא-ומתן עם איראן צריכה לכלול גם את טורקיה ואת ערב-הסעודית, ולהפוך ל-P5+3.²²

החולשה הפנים-מדינית הקיימת כבר עתה בחלק מהמדינות במזרח התיכון ובצפון-אפריקה, והצפי שמגמה זו תימשך ואף תגבר, יכולה גם היא להוות אתגר משמעותי לציר הסוני המתהווה, שיתקשה לנסח מסר ברור של אחדות (גם ברמה הפנים-סונית וגם ברמה הבין-עדתית) ולשכנע באמצעותו את ההמונים. חולשת המשטרים מסוכנת עבור הציר הסוני משתי סיבות מרכזיות. ראשית, היא יכולה ליצור מוקדים נוספים של עימות שיעי-סוני, ובכך לגרור את מדינות הציר הסוני להתערבות (בדרגות שונות) במקומות רבים, גם בסמוך לגבולן, ולשחיקת כוחן (תימן היא דוגמה למדינה שבה איראן מגבירה את מעורבותה השלילית, דבר העלול לגרור שוב את ערב-הסעודית למעורבות צבאית. דבר דומה עלול להתרחש בסוריה שנמצאת בסכנה של התפרקות לקנטונים). שנית, חולשה מדינית זו נוגעת גם לאחת השחקניות המרכזיות בציר הסוני במתכונתו הנוכחית, והיא מצרים. בניית הציר על יסוד רעוע כזה מבטיחה קשיים, וכבר עתה ניתן לראות שאיראן מחפשת דרכים לשפר את יחסיה עם מצרים על רקע חולשתה זו, וזאת על אף ניסיונותיה של ערב-הסעודית לבלום התפתחויות מסוג זה.

סיכום

אחד מהמאפיינים המרכזיים של המערכת המזרח-תיכונית הוא היותה מערכת רב-קוטבית. היתרון במערכת רב-קוטבית הוא הגמישות הקיימת בה.²³ עולה השאלה, האם הגמישות הרב-קוטבית תפנה את מקומה להיווצרות שני גושים קשיחים יותר. התפתחות כזו יכולה להוביל מצד אחד לריסון איראן, אך גם להסלמה של עימותים מקומיים ולסכסוך אזורי כולל. המדינות הסוניות נראות מוכנות מתמיד לרתום את נכסיהן הדיפלומטיים, הכלכליים ואף הצבאיים במאמץ להתמודד עם איראן ושלוחותיה. עם זאת, הן עדיין אינן רואות באותה מידת חומרה את האיום האיראני, ולכן זהו גם מקור למתח ביחסי מדינות אלו. זאת בנוסף לראייתן השונה באשר לתפקידו של האסלאם הפוליטי, בדגש על תנועת 'האחים המוסלמים' – עניין הגורם חיכוכים ביניהן ומפחית מיכולת הפעולה המשותפת של הציר. אם אכן המגמה של התחזקות הציר הסוני תישאר בעינה, הרי מדובר במידה רבה בשינוי פרדיגמטי ה"צובע" את המזרח התיכון בצבעים עדתיים-אידיאולוגיים.

אמנם, ייתכן שעוצמתה והשפעתה של איראן תפחת, אך מנגד, האסלאם הפוליטי במזרח התיכון יגביר את כוחו – מה שעלול להוביל לאזור פחות סובלני כלפי ישראל והמערב. כבר עתה זוכות תנועות אסלאמיות סוניות לעדנה, לעיתים אף לרסן השלטון, ברבים מהמשטרים שעברו מהפכה.

מבחינת האמריקנים, עליית הציר הסוני יכולה להיות חיובית כמקור לגיטימציה אזורי במאבק מול תוכנית הגרעין האיראנית. שלוש המדינות המובילות בציר הסוני – ערב הסעודית, טורקיה ומצרים – הן מדינות שארצות הברית השקיעה רבות בשימור האוריינטציה המערבית שלהן. קיימים אמנם מתחים לא פשוטים ביחסי כל אחת משלוש מדינות אלו עם ארצות הברית, ובפרט נראה שהאתגרים הניצבים בפני ארצות הברית בשימור היחסים עם מצרים בהנהגתו של מורסי יהיו מורכבים, אך לכל אחת מהן יש גם מוטיבציה חזקה לשמור על רמת היחסים הקיימת. מנגד, ביחס לסוריה, הפעילות האקטיבית של כמה ממדינות המפרץ במימון ובחימוש המורדים, והעובדה שלגורמי ג'יהאד יש השפעה הולכת וגוברת בנעשה בחלקים מהמדינה, עשויות להוות איום על ארצות הברית וישראל.²⁴

מבחינת ישראל, התחזקות המגמה של נחישות אזורית מול איראן היא חיובית. ואכן, מה שחיבר בשנים האחרונות בין ישראל לבין הציר הסוני היה החשש מפני איראן. חיבור זה הביא, לפי הדיווחים, גם לשיתוף פעולה מודיעיני ולתיאום עמדות במאבק מולה, לפחות בין ישראל לבין כמה ממדינות המפרץ הערביות. לישראל ולכמה מהמונרכיות יש אינטרס משותף נוסף – עד כה, הן ישראל והן מרבית המדינות המלוכניות הפגינו העדפה לשימור הסטאטוס־קוו ולבלימת עליית האסלאם הפוליטי, מתוך חרדה מתוצאותיה של

הטלטלה העוברת על האזור – סיבה נוספת להעמקת "הברית השקטה" ביניהן.

השינוי הגיאופוליטי הנדון מעניק הזדמנות להביא לבידוד רב יותר של איראן, להגביל את חדירתה למרחב הערבי ולהקשות על זו במאמציה לתמוך בשלוחיה על גבולותיה של ישראל.²⁵ יתר על כן, ככל שארגוני טרור דוגמת חמאס יתקרבו יותר לציר הסוני, עשוי הדבר להביא במידה לא־מבוטלת לריסון פעולותיהם נגד ישראל, גם אם חמאס יבקש להמשיך לקבל את התמיכה הצבאית שלו מאיראן. מנגד, הדבר עלול להקשות על חופש הפעולה המדיני והצבאי הישראלי. אם וכאשר יתנהל מאבק נוסף

השינוי הגיאופוליטי
במזרח התיכון מעניק
הזדמנות להביא לבידוד
רב יותר של איראן,
להגביל את חדירתה
למרחב הערבי ולהקשות
על זו במאמציה לתמוך
בשלוחיה על גבולותיה
של ישראל

בינה לבין חמאס, האחרונה תזכה למידה רבה יותר של תמיכה מדינית וכלכלית מבעבר ממדינות הציר הסוני. מעבר לכך, למרות שהמשטרים המלוכניים־סוניים נחשבים פרו־מערביים וכמחזיקים בעמדה מדינית מתונה יותר כלפי ישראל בהשוואה

לאיראן, הם עדיין מייצגים ותומכים במידה רבה באידיאולוגיה אסלאמית, לעיתים קיצונית, לרוב אנטי־ישראלית.

הערות

- 1 Yoel Guzansky, "Iraq and the Arabs Following American Withdrawal," *Strategic Assessment* 15, no. 3 (2012), p. 42.
- 2 בנג'ו וליטבק מוסיפים לרשימת ה"הישגים" גם את מלחמת לבנון השנייה (2006).
Ofra Bengio and Meir Litvak, "Introduction," in Ofra Bengio and Meir Litvak (eds.), *The Sunna and Shi'a in History: Division and Ecumenism in the Muslim Middle East* (New York: Palgrave, 2011), p. 9.
- 3 F. Stephen Larrabee, "Turkey and the Gulf Cooperation Council," *Turkish Studies* 12, no. 4 (2011), p. 695.
- 4 John R. Bradley, *After the Arab Spring: How the Islamists Hijacked the Middle East Revolts* (New York: Palgrave, 2012), p. 84.
- 5 Zogby Research Services, "Looking at Iran: How 20 Arab & Muslim Nations View Iran & Its Policies," March 5, 2013, http://www.aaiusa.org/page/-/Images/Polls/LookingAtIranPoll3_5_13.pdf
- 6 בסקר של מכון המחקר הטורקי TESEV מאוגוסט 2012, 69% מהנשאלים הביעו עמדות חיוביות ביחס לטורקיה ב־2012, בהשוואה ל־78% ב־2011; 65% מהנשאלים ב־2012 הביעו עמדות חיוביות ביחס למצרים, 62% ביחס לאיחוד האמירויות ו־60% ביחס לערב־הסעודית; וזאת לעומת 37% שהביעו עמדות חיוביות ביחס לאיראן. ראו עוד: Mensur Akgun and Sabiha Senyucel Gundogar, *The Perception of Turkey in the Middle East 2012* (Istanbul: TESEV, December 2012), p. 9.
- 7 C. J. Chivers and Eric Schmitt, "Saudis Step up Help for Rebels in Syria with Croatian Arms," *The New York Times*, February 25, 2013.
- 8 צבי בראל, "הלב המצרי בכיס הקטארי", **הארץ**, דה־מרקר, 18 באפריל 2013.
- 9 Aviel Magnezi, "Erdogan: Israel Jeopardizing its Future," Ynet, September 13, 2011. <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4121766,00.html>
- 10 "האחים המוסלמים נגד ארדואן: רוצה מדינה חילונית", Ynet, 14 בספטמבר, 2011. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4122394,00.html>
- 11 שם.
- 12 Gallia Lindenstrauss, "Turkey and the Arab Spring: Embracing People's Power," *EuroMeSCo Papers* no. 14, March 2012, p. 13.
- 13 Uzi Rabi, "'Operation Pillar of Defense': A Window into the 'New' Middle East," *Tel Aviv Notes*, November 20, 2012.
- 14 "Egypt Army Chief warns of 'State Collapse,'" *Aljazeera*, January 29, 2013, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/01/20131299362752333.html>
- 15 "Egypt's Economic Crisis," *New York Times*, January 20, 2012; "Egypt's Economic Struggle," *New York Times*, September 4, 2012; Ben W. Heineman Jr. "Egypt's Economic Winter," *the Atlantic*, December 18, 2012.
- 16 "First Iranian tourists arrive in Egypt amid tight security", *Al-Ahram*, April 1, 2013.
- 17 Jeffrey Goldberg, "The Modern King in the Arab Spring," *The Atlantic*, March 18, 2013.

- Saban Kardas, "Turkey and the Gulf Dialogue in the Middle East," *TESEV Foreign Policy Programme*, November 2012, p. 5.
http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/efe57ebc-ca34-4e94-a7e0-04b6b721e3bb/Turkey%20and%20Gulf%20Dialogue_Saban%20Kardas.pdf
- Yoel Guzansky, "Israel's Relations with the Arab Gulf States: בהקשר זה ראו גם: Between Iran and the Arab Spring," *Politique Etrangere* (Winter 2012-2013), <http://politique-etrangere.com/2013/03/11/israel-and-the-gulf-states-between-iran-and-the-arab-spring>
- Kardas, "Turkey and the Gulf Dialogue in the Middle East," p. 5.
- Katrina Dalacoura, "The Arab Uprisings Two Years on: Ideology, Sectarianism and the Changing Balance of Power," *Insight Turkey* 15, no. 1 (2013): p. 86.
- Yoel Guzansky and Gallia Lindenstrauss, "Toward a Nuclear Middle East?" in: *Strategic Survey for Israel 2012-2013*, Anat Kurz and Shlomo Broom (eds.) (Tel Aviv: Institute for National Security Studies, 2013), p. 61; Kardas, "Turkey and the Gulf Dialogue in the Middle East," p. 5-6.
- "Turkey's Ties with Qatar, Saudi Arabia Unlikely to be Limited to Syrian crisis," *Today's Zaman*, February 10, 2013.
- Karl W. Deutsch and J. David Singer, "Multipolar Power Systems and International Stability," *World Politics*, 16, no. 3 (1964), p. 394.
- Joshua Jacobs, "The Danger the Saudi Arabia will turn Syria into an Islamist Hotbed," *The Christian Science Monitor*, April 12, 2012; Halil M. Karaveli, "Turkey, the Unhelpful Ally," *New York Times*, February 27, 2013.
- Neil Macfarquhar, "Sunni Leaders Gaining Clout in Mideast", *New York Times*, November 27, 2012.